

Władze sowieckie od początku starały się ukryć kulisy popełnionej zbrodni. Kiedy w kwietniu 1943 r. Niemcy ogłosili komunikat informujący o odkryciu masowych grobów w Katyniu strona sowiecka właśnie ich obarczyła odpowiedzialnością za ten mord. Wobec istniejącej kontrowersji rząd gen. Władysława Sikorskiego zwrócił się do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża z prośbą o przeprowadzenie niezależnego śledztwa. Podobny wniosek złożyła także strona niemiecka. Dla Stalina był to doskonały pretekst do zawieszenia, a w praktyce do zerwania stosunków dyplomatycznych z Polską. Polaków oskarżono o rzekome współdziałanie z Niemcami. Podczas procesu norymberskiego sowieccy prokuratorzy – bez powodzenia – usiłowali obciążyć nazistowskich zbrodniarzy odpowiedzialnością za Katyń, kwalifikując ją wówczas jako zbrodnię ludobójstwa. Tak rodziło się sowieckie „kłamstwo katyńskie”, które jednocześnie stało się kłamstwem założycielskim PRL. Przez następne pół wieku władze komunistyczne świadomie fałszowały i zatajały prawdę o Katyniu!

Dopiero w 1992 r. władze Rosji ujawniły uchwałę Biura Politycznego KC WKP(b) z III 1940 r., choć jednocześnie warto dodać, iż dotychczas zarówno żaden z organizatorów, jak i bezpośrednich wykonawców nie został ukarany za mord na Polakach! Do dnia dzisiejszego istnieje wiele kontrowersji wokół mordu katyńskiego. Chodzi m.in. o wyjaśnienie wszystkich okoliczności zbrodni, ujawnienie dokumentów śledztwa katyńskiego umorzonego w 2004 r. przez Naczelną Prokuraturę Wojskową Federacji Rosyjskiej, wskazanie miejsca kaźni wszystkich pomordowanych oraz pełną rehabilitację ofiar „ludobójczego reżimu sowieckiego”³⁴.

Irena Makarczyk

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

MIĘDZYNARODOWA KONFERENCJA:
*„DZIEJE WYZNANIOWE OBU CZĘŚCI PRUS W EPOCE
NOWOŻYTNEJ. REGION EUROPY WSCHODNIEJ JAKO
OBSZAR KOMUNIKACJI MIĘDZYWYZNANIOWEJ”.*
ELBLĄG 20–23 WRZEŚNIA 2009 ROKU

Dzieje wyznaniowe obu części Prus w epoce nowożytnej. Region Europy Wschodniej jako obszar komunikacji międzywyznaniowej. [Religionsgeschichte des Preussenlandes in der Frühen Neuzeit. Eine ostmitteleuropäische Re-

³⁴ „Monitor Polski” 2010, nr 21, poz. 198. Uchwała Sejmu RP z 9 IV 2010 r. upamiętniająca 70. rocznicę Zbrodni Katyńskiej.

gion als Drehscheibe religiöser]. Pod takim tytułem odbyła się w Elblągu trzydniowa międzynarodowa konferencja, z udziałem historyków z Polski, Niemiec i Litwy, reprezentujących ośrodki akademickie oraz towarzystwa historyczne. Współorganizatorami konferencji byli Giessener Zentrum Östliches Europa, Abteilung Osteuropäische Geschichte/Justus-Liebig-Universität Giessen, Historischer Verein für Ermland e. V., Münster/Marburg, Archiwum Diecezji Elbląskiej, Elbląska Fundacja Akademicka, Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu, Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Elblągu oraz Wydział Historyczny Uniwersytetu Gdańskiego. Honorowy patronat objął Prezydent Miasta Elbląga Henryk Słonina.

Obrady rozpoczęły się w niedzielne popołudnie w budynku Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Elblągu. Gości powitał wiceprezydent miasta Artur Zieliński. Zwrócił uwagę na dwie zasadnicze strony współczesnego Elbląga, mianowicie na cenne zabytki oraz na dynamiczny rozwój dzisiejszego miasta. Organizatorom podziękował za wybór miejsca konferencji, wyrażając jednocześnie przekonanie, że pozostawi ona trwałe ślady w historii miasta Elbląga.

Dla tematu konferencji datą wyjściową i zarazem przełomową jest rok 1525, kiedy z części dawnego państwa zakonnego w Prusach powstało pierwsze w Europie państwo wyznania luterańskiego. Fakt miał wiele następstw o charakterze politycznym, społecznym i wyznaniowym. Wokół tych zagadnień koncentrowały się poszczególne wystąpienia. W sumie było ich osiemnaście. Krótkiego wprowadzenia do tematyki konferencji dokonał prof. Edmund Kizik z Uniwersytetu Gdańskiego. On też przewodniczył obradom pierwszego popołudnia. Natomiast szerszym wprowadzeniem w historię wyznaniową obu części Prus było wystąpienie prof. dr Hansa-Jürgena Bömelburga (Giessener Zentrum Östliches Europa/Justus-Liebig-Universität Giessen) w referacie pt.: *Panorama wyznaniowa Prus i jej europejskie znaczenie w okresie wczesnonowożytnym: struktura wyznań, kontakty świeckie, konflikty i wpływy (1523–1730)*. Profesor zwrócił uwagę na znaczne zainteresowanie problematyką wyznaniową. Obserwuje się to zarówno w Stanach Zjednoczonych, jak i w Europie, wiążąc przede wszystkim z faktem współczesnej koegzystencji dawnych wyznań z napływem wyznawców islamu. Podkreślił też, że w czasach PRL-u, kiedy w Polsce nie było wydziałów teologicznych, badanie dziejów wyznaniowych było ograniczone. Odnośnie historii Prus referent zwrócił uwagę na dwa aspekty, mianowicie na pewną odrębność historii Prus w porównaniu z Czechami czy Węgrami, chodzi o sekularyzację wschodniej części Prus po 1525 r. Według profesora brak jest opracowań organizacji kościelnej, np. Elbląga czy Torunia. Prusy były nie tylko dwuwyznaniowe, bowiem tu byli również wyznawcy kalwinizmu, bracia czescy, menonici na Żuławach. Konkurencja dwu czołowych wyznań stanowiła pewną niszę dla innych wyznań. Nie prowadzi się badań, jak wykazał profesor, historii wielu kościołów symultanicznych w Prusach. Wielowyznaniowość miała międzynarodowe znaczenie, zwłaszcza że w XVI i XVII w. około 2/3 produkcji druków

protestanckich wydano w Prusach. Miało to wpływ na rozwój teologii kontrowersyjnej. Obie części Prus były regionem, gdzie koegzystowało wiele ludów, kultur i religii. Był to, jak podkreślił mówca, pewien fenomen tamtych czasów. Dr Sławomir Kościelak z Uniwersytetu Gdańskiego w referacie *Warmia w Gdańsku. Powiązania Kościoła katolickiego w Gdańsku z warmińskim zapleczem wyznaniowym w XVI–XVIII w.* wskazał na liczne przykłady związków na kilku płaszczyznach. Omówił relacje biskupów warmińskich z Gdańskiem oraz ich zaangażowanie w sprawy obrony katolicyzmu w tym mieście. Prelegent podał przykłady konkretnych interwencji biskupów Maurycego Ferbera, Jana Dantyszka, Tiedemanna Giesego. Wskazał na ogromną rolę Stanisława Hozjusza, za sprawą którego w Gdańsku pojawili się jezuita, utrzymywał kontakt z brygidkami w Gdańsku, pomógł też odzyskać klasztor Dominikanów, wpływał na poczynania dygnitarzy Prus Królewskich. Kolejni biskupi warmińscy nie angażowali się już tak energicznie w sprawy Gdańska. Na dłużej w Gdańsku na przełomie 1749/50 zatrzymał się tylko biskup Stanisław Grabowski, ale działał tu w ramach komisji królewskiej do rozszereżenia sprawy cechów z radą miejską. Biskup S. Grabowski zamawiał u złotników gdańskich wiele przedmiotów liturgicznych. Poznaliśmy też związki kanoników kapituły warmińskiej z Gdańskiem. Często w historii XVI i XVII w. bywało, że kanonicy warmińscy zostawali oficjałami gdańskimi i pomorskimi. Również związki gospodarcze kanoników były ożywione. Kolejną płaszczyzną powiązań, to Warmiacy w konwentach gdańskich. W męskim konwencie brygidianów po 1641 r. aż 42 procent zakonników pochodziło z Warmii, natomiast u brygidek gdańskich po 1600 r. ten udział wynosił 20 procent. Nie ma szczegółowych badań dotyczących osadnictwa ludności warmińskiej w Gdańsku, ale kontakty Warmii z Gdańskiem były bardzo prężne.

Po dwóch wystąpieniach i krótkiej dyskusji uczestnicy mieli okazję obejrzeć w muzeum wystawy: *Rezydencje pruskie i śląskie w litografii*; *Historia Gocka*; *W żuławskim domu* oraz *Truso – nadmorskie emporium*.

Kolejnego dnia obrady miały miejsce w Sali Staromiejskiej ratusza w Elblągu. Wygłoszonych zostało dziesięć referatów, po każdym miała miejsce krótsza lub dłuższa dyskusja. W przerwach między blokami referatów uczestnicy zwiedzili Archiwum Diecezji Elbląskiej i Bibliotekę Miejską. Sesji porannej przewodniczył prof. H. Bömelburg. Jako pierwszy tego dnia wystąpił prof. Kazimierz Puchowski z Uniwersytetu Gdańskiego z referatem: *Edukacja elit w Prusach Królewskich*. Do elit profesor zaliczył stan szlachecki i częściowo mieszczaństwo Prus Królewskich. Ta grupa społeczna edukację zdobywała w protestanckich gimnazjach luterańskich, kolegiach jezuickich i innych szkołach katolickich. Zaakcentował wysoki poziom szkół protestanckich, które „swymi rozwiązaniami organizacyjnymi i różnorodnością tematyki lekcyjnej znacznie wyprzedziły kolegia jezuickie i pozostałe szkoły katolickie w Prusach Królewskich i w całej Rzeczypospolitej”. Profesor zwrócił uwagę na bardzo ważny fakt, otóż szlachta polska nie zabiegała ani dbała o stopnie naukowe, wiedząc doskonale, że już samo pochodzenie zapewniało jej godne

miejsce w życiu politycznym i społecznym. Trzy bardzo ważne wystąpienia dotyczyły problemu historiografii, a ściślej jej stanu i potrzeb badawczych nad dziejami wyznaniowymi obu części Prus. Profesor Janusz Małek z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu wygłosił referat pt.: *Stosunki wyznaniowe w Prusach – potrzeby badawcze – stanowisko historiografii polskiej*; dr Hans-Jürgen Karp z Historischer Verein für Ermland e.V., Münster/Marburg referat pt.: *Stosunki wyznaniowe w Prusach – potrzeby badawcze – stanowisko historiografii niemieckiej* oraz dr Liudas Jovaiša z Vilniaus Universitetas referat pt.: *Historia wyznań w Prusach z punktu widzenia historiografii litewskiej*. Te trzy uzupełniające się wystąpienia dały przegląd tego, co zdołano do tej pory opracować oraz co należy jeszcze zrobić. Profesor J. Małek omówił stan i potrzeby badawcze odnosząc się do pięciu problemów, mianowicie organizacji nowego kościoła, prezbyterologii, wiernych, wzajemnego oddziaływania reformacji Prus i Polski oraz problemu piśmiennictwa czyli druków i traktatów. Wskazał też na potrzebę nowej syntezy historii wyznaniowej Prus. Dr Karp odniósł się do problemu ujmowania historii religijnej Prus, a podkreślając, że nie dało się wypracować jednego modelowego podejścia, wskazał na potrzebę badań interdyscyplinarnych. Zaprezentował ponadto projekty badawcze z tego zakresu realizowane w kilku ośrodkach naukowych na terenie Niemiec. Z kolei dr Liudas Jovaiša omówił dorobek historiografii litewskiej ostatnich kilkunastu lat, bardziej szczegółowo prezentując ważniejsze opracowania i źródła. Podkreślił, że badania historii wyznaniowej czy Kościoła są na Litwie możliwe dopiero od niedawna, ale zainteresowanie historyków jest duże i dorobek sukcesywnie się powiększa. Każdy z uczestników konferencji otrzymał wykaz bibliograficzny najważniejszych prac historyków litewskich. Pozostałe referaty tego dnia dotyczyły kwestii szczegółowych. Sesji popołudniowej przewodniczył prof. E. Kizik. Prof. dr Stefan Samerski z Ludwig-Maximilians Universität München wygłosił referat pt.: *Gdański klasztor brygidek w czasach wczesnonowożytnych jako przestrzeń komunikacji wyznaniowej między Szwecją, Polską i Prusami*. Profesor przedstawił bardzo interesującą historię związków gdańskiego klasztoru brygidek ze szwedzkim klaszturem sióstr, od okresu wczesnej reformacji aż do pierwszej połowy XVII w. Mogliśmy usłyszeć też o losach kilku szwedzkich sióstr wypędzonych w 1590 r. ze Szwecji, które zamieszkały w klasztorze gdańskim, o dziele reformy życia klasztornej siostry Katarzyny Engelsdorf pochodzącej z Braniewa i o pewnym buncie przeciw tej reformie sióstr szwedzkich. Kolejny prelegent, to Samuel Feinauer z Universität Stuttgart, który w referacie: *Tylko dwa sposoby interpretacji? Tumult toruński w 1724 r. – wizerunek zakonu jezuitów w historiografii*, nie tylko przypomniał tragiczne wydarzenia, ale odniósł się do stanowiska historiografii XIX i XX w. Prelegent pokrótce przypomniał przebieg wydarzeń, dwie różne oceny wydarzeń i dwa ówczesne oficjalne dokumenty w tej sprawie: akt oskarżenia i dokument rady miejskiej. Odniósł się do dwu przeciwstawnych głosów: Jacobiego i Kujota w XIX w. oraz do nowego podejścia do tematu w XX w., m.in.

Stanisława Salmonowicza. Dr Elżbieta Paprocka z Polskiego Towarzystwa Historycznego Oddział w Elblągu w referacie pt. *Dyskryminacja społeczna czy wyznaniowa? Katolicy elbląscy w XVIII w.* przypomniała losy mniejszości katolickiej w protestanckim Elblągu. Nie było ani jednej dzielnicy, gdzie ludność katolicka byłaby grupą dominującą. Pozycja społeczna była niska, nieliczne były przypadki otrzymania obywatelstwa miejskiego, nie było również przedstawicieli wyznania katolickiego w radzie miejskiej, katolicy mieli trudności w dostępie do szpitali i przytułków, panowała dyskryminacja w przyjęciu do cechów. Prelegentka nie odpowiedziała na zadane w tytule referatu pytanie, pozostawiając je do dyskusji. Problem sporów w łonie młodego Kościoła protestanckiego przybliżył dr Henning P. Jürgens z Institut für Europäische Geschichte Mainz, w referacie *Uczestnictwo Prus w sporach po interim augsburskim*". Przypomniał postać Andrzeja Osiandra, który swoją nauką o usprawiedliwieniu tak skonfliktował strony, że spory od jego imienia nazwane osiandrycznymi toczyły się jeszcze przez kilkanaście lat po jego śmierci. Naukę A. Osiandra potępił m.in. Filip Melanchton i Maciej Flacius, natomiast całkowite poparcie znalazł u księcia Albrechta, co miało konsekwencje nie tylko religijne, ale i polityczne. Dr Henning przywołał też osobę polemisty Benedykta Morgensterna, zwolennika skrajnego odłamu luteranizmu wyznawanego przez Macieja Flaciusa. Przekonania religijne B. Morgensterna i ostre wystąpienia przeciwko innym odłamom religijnym, zwłaszcza kalwinom i braciom czeskim były powodem konfliktów, i co za tym idzie, zmian miejsca pobytu. Morgenstern pracował w Gdańsku, następnie w Toruniu. Spór o Wieczerzę Pańską, a ściślej jak traktować resztki wina i chleba pozostające po komunii, doprowadził do nowych sporów i podziałów i dał początek odładowi tzw. filipistów. W konkluzji referent podkreślił, iż w spory teologiczne kościoła luteranckiego włączyły się obie części Prus. Odpowiedź, dlaczego dochodziło do takich swarów jest prosta – Biblia w rękach ludzi i subiektywna interpretacja tekstów biblijnych. Na początku XVII w. w Prusach Książęcych swoje istnienie zaznaczył inny odłam protestantyzmu, mianowicie kalwinizm. Stało się to za sprawą elektora Jana Zygmunta, który w 1612 r. przeszedł na kalwinizm. Ten problem podjął dr Ulrich Schoenborn z Philips-Universität Marburg, w referacie: *Kalwinizm w Prusach Książęcych – uwagi dotyczące współzależności i transformacji w ujęciu religijno-historycznym*. Prelegent przedstawił teologię Jana Kalwina i pojęcie Kościoła w jego rozumieniu. Następnie ukazał skutki konwersji elektora Jana Zygmunta. Kolejni elektorzy byli również kalwinami, ale kalwinizm w Księstwie Pruskim nie miał większego znaczenia, a nawet był uważany za sektę. Prelegent przedstawił również politykę wobec tej religii elektorów Jerzego Wilhelma i Fryderyka Wilhelma. Ostatni referat tego dnia wygłosił dr hab. Rainer Bendel z Universität Tübingen pt. *Historia stosunków wyznaniowych i historia Kościoła w dialogu*. Prelegent skupił się bardziej na stronie metodologicznej historii Kościoła. Mówił o możliwościach historiograficznych, zaproponował inne spojrzenia na historię Kościoła, zwrócił uwagę na wyniki kooperacji

w badaniach historii sacrum i profanum. Uznał, że w opracowaniu historii Kościoła powinno się skłaniać w stronę historii duszpasterstwa. Drugi dzień obrad zakończyła dyskusja.

Wtorek 22 września był trzecim i ostatnim dniem konferencji. Wysłuchaliśmy sześciu wystąpień. Sesji porannej przewodniczył prof. K. Puchowski. Jako pierwszy wystąpił Kolja Lichy z Giessener Zentrum Östliches Europa, Justus-Liebig Universität Giessen, który przedstawił dotychczasowe wyniki swoich badań prowadzonych w ramach większego projektu. Prelegent odniósł się do pism ulotnych drukowanych w czasie drugiej wojny szwedzkiej, jak również do sprawy psalmów Lobvassera i sytuacji konfesyjnej Elbląga w tym okresie. Dr Irena Makarczyk z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie wygłosiła referat pt. *Obrona przywilejów Kościoła warmińskiego w Rzeczypospolitej*. W 1454 r. diecezja warmińska wraz z częścią ziem pruskich została włączona do Rzeczypospolitej. Wówczas ujawniły się odrębności wynikające z charakteru ustrojowego. Warmia zawsze katolicka, chciała w strukturach polskiego Kościoła katolickiego zachować odrębność, być na pewnych płaszczyznach niezależną. Przede wszystkim broniła prawa obywatelstwa dzielnicy i tożsamości dzielnicowej przy obsadzie kanonii w kapitule warmińskiej i przy nominacji biskupów warmińskich. Broniła również prawa do wyboru biskupa. Kolejny przywilej, to egzempcja i status bezpośredniej podległości Stolicy Apostolskiej. Rządcom Warmii, kapitule i biskupowi udało się również zachować prawo sądenia w sprawach świeckich, bez możliwości odwołania się od wyroków do wyższych instancji, króla czy papieża. Prof. Edmund Kizik z Uniwersytetu Gdańskiego wygłosił referat pt. *Budżety kościołów wiejskich z terytorium Gdańska XVI–XVIII w.* Na wstępie profesor przedstawił bazę źródłową badanej problematyki, wskazując na niekompletność źródeł dla czasów wcześniejszych i ich kompletność dla okresu od schyłku XVII–XVIII w. Omówił również rodzaj wykorzystanych źródeł, zwłaszcza tzw. księgi główne, czyli kilkustronicowe posyty szczegółowe prowadzone według ustalonych schematów. Na podstawie takich ksiąg prelegent przedstawił budżet, a więc źródła dochodów oraz rodzaje wydatków jednej z parafii z terenów Gdańska. Dr Piotr Birecki z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w swoim wystąpieniu mówił o losach świątyń protestanckich w Prusach. Pod koniec XVI w. luteranie musieli opuścić wiele świątyń i adaptować obiekty świeckie na potrzeby religijne. Najczęściej był to ratusz miejski albo wnętrza kamienic bogatych mieszczan. Prelegent omówił szczegółowo losy świątyń protestanckich w kilku miastach na terenie Prus, m.in. w Grudziądzu, Nowym Mieście Lubawskim, Toruniu. Sesję ostatnią poprowadził dr Jürgens. Wystąpił dr Jerzy M. Łapo z Muzeum Kultury Ludowej w Węgorzewie, który w referacie, pt.: *W mrokach zabobonu. O przeżytkach pogańskich w obyczajowości i obrzędowości Prus epoki nowożytnej* przytoczył bardzo wiele konkretnych przykładów zwyczajów pruskich kultywowanych jeszcze w czasach nowożytnych. Wystąpienie wsparł materiałem fotograficznym. Na zakończenie konferencji prof. Jacek Wijaczka z Uniwersytetu Mikołaja Koper-

nika z Torunia wystąpił z referatem *Ludność żydowska w Prusach Książęcych i Brandenburskich w czasach wczesnonowożytnych*. Mieliśmy okazję poznać stosunek władców pruskich do ludności żydowskiej od czasów reformacji aż do XVIII w. Najczęściej były to decyzje zabraniające osiedlania się w Prusach, a nawet reskrypty ograniczające pobyt. Od połowy XVII w. ludność żydowska otrzymała większą swobodę, dwóch Żydów nawet studiowało w Królewcu, pewna grupa osiedliła się tu na stałe i wybudowała bożnicę. Na początku XVIII w. nastąpił spory napływ ludności żydowskiej do miasta. W 1714 r. w Królewcu mieszkało czternaście rodzin żydowskich, a w 1738 r. trzydzieści osiem. Na pobyt w Prusach pozwalały Żydom tylko względy gospodarcze.

Ostatniego dnia konferencji uczestnicy mieli okazję zwiedzić kościół św. Mikołaja, o odzyskanie którego katolicy z protestantami prowadzili spór przez sto lat. Oprowadzał ks. infułat Mieczysław Józefczyk, wieloletni proboszcz. Opowiedział historię świątyni i innych cennych obiektów. Historycy mieli też okazję zwiedzić Galerię El mieszczącą się w dawnym kościele dominikańskim.

Trzydniową konferencję zakończyła krótka dyskusja. Podsumowania dokonał prof. H. Bömelburg. Podziękował organizatorom za wspaniałe przyjęcie, serdeczne słowa skierował do tłumaczy, dziękując za trud przekładów na bieżąco. Z kurtuazją odniósł się do referentów. Bogata problematyka konferencji daje nadzieję na dalszą kontynuację badań i kolejne spotkania. Materiały z konferencji zostaną opublikowane w kolejnym tomie czasopisma: „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”.

Irena Makarczyk

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

MITGLIEDERVERSAMMLUNG UND WISSENSCHAFTLICHE
TAGUNG DER HISTORISCHEN VEREIN FÜR ERMLAND.
MÜNSTER, 17–18 OKTOBER 2009

Spotkanie Warmińskiego Towarzystwa Historycznego odbyło się w dniach 17–18 października 2009 r. w Münster. W spotkaniu udział wzięli członkowie towarzystwa oraz zaproszeni goście z Niemiec i Polski. Spotkanie miało charakter naukowy i organizacyjny.

Pierwszego dnia odbyła się sesja naukowa z udziałem historyków polskich i niemieckich. Zebranych powitał i w tematykę sesji wprowadził prezes Towarzystwa dr Hans-Jürgen Karp. W tym dniu Instytut Historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego reprezentowali: dr hab. Grzegorz Jasiński, któ-